

Khalid Benhaddou & Emilie Le Roi

OVER BRUGGEN EN GRENZEN

Hoe omgaan met

DIVERSITEIT EN ISLAM

op het werk en op school,
in de zorg en hulpverlening,
in het jeugdwerk
en de vrije tijd

BORGERHOFF
& LAMBERIGTS

INHOUDSTAFEL

Inleiding	9	Het gebed, de rituele wassing en de gebedsruimte	73
Van diversiteit naar inclusie	11	Behandeling per topic	75
Het gevaar van sociale polarisatie	13	Het gebed en de gebedsruimte	75
Diversiteit wordt superdiversiteit	15	De rituele wassing voor het gebed	78
Waarom dit boek?	16	Adviezen	79
Eten en drinken	21	Rituelen, feesten, dans en muziek	83
Behandeling per topic	23	Behandeling per topic	85
Spijsregels, alcohol en gelatine	23	Geboorte	85
Ramadan	27	Huwelijk	86
Binnen de context van aansprakelijkheid	27	Islamitische herdenkingen, vieringen	
Binnen de context van de werkgever	29	en feesten	89
De algemene ramadan-achtergrond	29	Overlijden: rouw, verlies en	
Het label 'halal' en het bijhorende		belang van repatriëring	94
vertrouwen of wantrouwen	31	De rituele wassing van een	
Adviezen	33	overleden persoon	96
		Het belang van repatriëring	96
		Bijstand aan nabestaanden	98
		Andere feestelijke dagen (verjaardag,	
		Moeder-/Vaderdag, Valentijnsdag, kerst,	
		Nieuwjaar, carnaval, sinterklaas...)	100
		Muziek en dans	101
		Adviezen	103
Gender en seksualiteit	43	Zwemmen en zwemkledij	109
Behandeling per topic	45	Behandeling per topic	111
Man-vrouwverhouding	45	Zwemmen en zwemkledij	111
Het geslacht van de arts	46	Adviezen	114
Het geslacht van de hulpverlener,			
leraar, jeugdwerker	48		
Het geslacht van de verzorger	48		
Het geslacht van de leraar, collega,			
hiërarchische meerdere of jeugdwerker	50		
Holebi's en transgenders	51		
Seksuele voorlichting	55		
Abortus	58		
Maagdelijkheidsattesten	60		
Liefde voor iemand met een			
andere geloofsovertuiging	61		
Besnijdenis	63		
Vrouwenbesnijdenis of			
genitale verminking	63		
Mannenbesnijdenis	64		
Adviezen	67		
		Instream en doorstroom van personen met	
		een migratieachtergrond binnen het personeelskader	119
		Behandeling per topic	121
		Instream- en doorstroom	121
		Verlengde vakantie of omstandigheidsverlof	123
		Adviezen	124

Kledingcode	131	Jeugdwerk	207
Behandeling per topic.....	133	Behandeling per topic.....	209
Hoofddoek	133	Adviezen.....	210
Binnen een schoolse context –			
leerplicht	133	Onderwijs	217
Binnen een schoolse context –		Behandeling per topic.....	219
hoger onderwijs.....	135	Diversiteitsbeleid.....	219
Binnen een werknemers-		Aanpassen van de leerinhouden	220
werkgeversrelatie	136	Voedingslessen	220
Overige kledij voor een moslim(a)	139	Evolutieleer versus scheppingsverhaal	222
Kledij van derden (niet-moslims).....	140	Vrijheid van meningsuiting en de Mohammed-	
Adviezen.....	141	cartoons: beledigend of educatief?.....	225
Zorg en ethiek	145	Wettelijk kader.....	226
Behandeling per topic.....	147	Filosofische denkscholen.....	226
Fysieke zorg	147	Afbeelden van de Profeet versus cartoons	229
Orgaandonatie en -transplantatie.....	147	Twee maten en twee gewichten.....	230
Bloeddonatie en bloedtransfusie.....	152	Leraar zijn binnen de democratische	
Reanimatie	153	rechtstaat	231
Medisch begeleide voortplanting (MBV)	156	De ongekwalificeerde uitstroom in	
Vaccinaties en medicatie.....	158	het secundair onderwijs en de in- en	
Alternatieve en traditionele genezers.....	160	doorstroom binnen het hoger onderwijs.....	232
Adviezen.....	163	Taal	233
Ethische kwesties	169	Ouders die het Nederlands	
Behandeling per topic	171	onvoldoende machtig zijn	233
Palliatieve sedatie en euthanasie	171	Leerlingen die het Nederlands	
Zelfdoding	174	onvoldoende machtig zijn	235
Plastische chirurgie en		Doorverwijzing naar het	
andere mooimakers	176	buitengewoon onderwijs.....	236
Adviezen.....	179	Adviezen.....	237
Hulpverlening	183	Politie	253
Behandeling per topic.....	185	Behandeling per topic.....	255
Drugs en drughulpverlening.....	185	Adviezen.....	258
Pleegzorg.....	187	Tot slot	263
Ouderenzorg – woonzorgcentra.....	191	Eindnoten	270
Adviezen.....	194		

INLEIDING

Onze samenleving staat voor gigantische uitdagingen. Superdiversiteit wordt door de sterke globalisering meer en meer een realiteit. Die globalisering is voor een stuk het gevolg van de enorme verstedelijking die zich de laatste decennia voltrok. Vroeger leefden mensen in landelijke, rurale gebieden, waar ze gewassen kweekten en in hun eigen levensonderhoud voorzagen. Eigenlijk hadden ze elkaar niet echt nodig. Nu trekken elke week 1,3 miljoen mensen van het platteland naar de stad. De verstedelijking is hoog: ongeveer 80% van de inwoners van Noord- en Latijns-Amerika woont in steden, in Europa en Oceanië is dat 70%, in Azië bijna 50% en in Afrika 40%.¹

De verstedelijking betekent dat mensen niet langer zelfvoorzienend zijn. In grootsteden zijn ze van elkaar afhankelijk. Ze specialiseren zich door de verdere ontwikkeling van de wetenschap. Heel wat mensen zijn experts in één ding (we noemen hen vaak ‘vakidioten’), maar voor veel andere aspecten hebben ze anderen nodig. Ze moeten dus met elkaar samenleven.

Samenleven betekent elkaar en elkaars referentiekader leren kennen. Dat beperkt zich niet tot Jan met de pet die zijn eigen straat of stad helemaal anders ziet kleuren. Het vraagt ook dat we de samenleving op het niveau van de instellingen voor een stuk gaan herorganiseren, aanpassen aan de toenemende diversiteit. Meer dan ooit moeten we daarom de dialoog met elkaar aangaan en terug verbinding zoeken.

Van diversiteit naar inclusie

Werken rond diversiteit kan vanuit twee verschillende invalshoeken. Je kan werken aan diversiteit vanuit het deficitdenken of het achterstanddenken. In dat geval ga je ervan uit dat bepaalde groepen in de samenleving een achterstand oplopen omwille van identiteitskenmerken. Dat kan gaan over geaardheid, etnische achtergrond, geslacht of een functiebeperking. Die groepen hebben op individueel niveau ondersteuning nodig. Een voorbeeld daarvan zijn de vele studentenverenigingen die opgericht werden voor studenten met een migratieachtergrond of de groeiende aandacht voor de zogenaamde *safe spaces*, veilige ruimtes waar mensen die het slachtoffer zijn van discriminatie, bijvoorbeeld omwille van hun geaardheid of huidskleur, kunnen samenkomen en ervaringen uitwisselen om elkaar zo te versterken. Het nadeel van deficitdenken of achterstanddenken is dat dit segregatie in de hand kan werken.

Er is nog een andere, meer pertinente invalshoek, die van *appreciative inquiry* of waarderend onderzoeken. Hierbij vertrek je vanuit het systeem en wil je structurele veranderingen teweegbrengen. Als instelling stel je de eigen professionele context in vraag, inclusief het normenkader. Dat dateert vaak nog uit een periode waarin de samenleving vrij homogeen was. Daardoor verliest het in een diverse samenleving aan relevantie. Bijgevolg kan het nodig zijn de hele missie en visie onder de loep te nemen en je medewerkers mee te nemen in dat verhaal, zodat ze zich bewust worden van hun onbewuste vooroordelen, dat heet de *implicit bias*. In instellingen en voorzieningen is er vaak een wit personeelsbestand, bestaande uit enkel witte middenklassers. Hoe zij naar de samenleving kijken, is eveneens beïnvloed door hun eigen achtergrond en ervaringen. Je kan mensen bewust maken van deze onbewuste vooroordelen, van het bestaan van zoiets als een *implicit bias*, en zo die niet-gewilde vooringenomenheid wegnemen. Je kan hen er tips over geven of opleidingen over aanbieden.

Enkel door een combinatie van beide invalshoeken kan je effectief tot een diversiteitsbeleid komen en verandering teweegbrengen. Op het niveau van individuen probeer je de achterstand, opgelopen door identiteitskenmerken, weg te werken. Tegelijk bekijk je kritisch het hele normenkader van je instelling en pas je dat aan zodat je cliënten, medewerkers of patiënten zich ook herkennen in en voor een stuk identificeren met de visie van je instelling of voorziening.

Vandaag zit er spanning op diversiteit. Bij heel veel mensen leeft de perceptie dat de aandacht vooral gaat naar bepaalde groepen, op basis van hun identiteitskenmerken, en dat daardoor de bredere groepen in de samenleving veronachtzaamd worden. Onze indruk is dat in de publieke en politieke arena's de afgelopen jaren ofwel geprobeerd werd tegemoet te komen aan de verzuchtingen van minderheidsgroepen, ofwel gepoogd werd te beschermen wat 'eigen' is en elke verandering te voorkomen. Om dat op te lossen moeten we inzetten op inclusie: initiatieven mogen zich niet enkel richten op minderheidsgroepen, ook de bredere samenleving moet een plaats krijgen.

Een samenleving is geen wit blad, maar kan je vergelijken met een palimpsest, een perkament dat beschreven, afgeschraapt en opnieuw beschreven wordt. De oorspronkelijke tekst gaat daarbij niet verloren, er blijven steeds sporen van. Zo ook komt elke samenleving van ergens. Nieuwkomers in een samenleving kunnen er mee kleur aan geven, maar een evenwicht tussen groepen die al langer in de samenleving

zijn en die nieuwkomers is nodig. Verbinding tussen alle groepen is essentieel.

Ook de Amerikaanse socioloog Robert Putnam benadrukt de nood aan verbinding. Hij bouwde voort op Pierre Bourdieu en zijn kapitaaltheorie. Bourdieu onderscheidde drie verschillende kapitalen waarover iemand moet beschikken om deel te kunnen zijn van de samenleving. Cultureel kapitaal is de mate waarin je opgeleid bent, een diploma hebt behaald, op de hoogte bent van de binnenlandse cultuur in een samenleving. Economisch kapitaal is de mate waarin je beschikt over geld, over een vermogen, of je al dan niet in armoede leeft. Sociaal kapitaal is de mate waarin je sociale relaties aangaat, deel uitmaakt van netwerken.

Robert Putnam werkte het begrip sociaal kapitaal verder uit en onderscheidt twee soorten: het samenbindend sociaal kapitaal en het overbruggend sociaal kapitaal.

Als een subgemeenschap op zichzelf terugplooit, is er enkel sprake van samenbindend sociaal kapitaal. Dat kan heel versterkend zijn voor zo'n subgemeenschap, die door lobbyen bijvoorbeeld de eigen belangen beter kan laten behartigen in de samenleving. Maar het is segregatie.

Putnam stelt dat er ook nood is aan overbruggend sociaal kapitaal, waarbij een subgemeenschap continu bruggen bouwt naar en zich verbindt met de brede samenleving. Dat geldt voor zowat alle instellingen en voorzieningen in ons land, zoals geloofsgemeenschappen. Neem nu een moskee. Die kan inzetten op samenbindend sociaal kapitaal en zich proberen versterken als gemeenschap en haar belangen verdedigen. Tegelijk is het belangrijk dat een moskee voldoende contact heeft met organisaties in de omgeving, met andere geloofsgemeenschappen zoals kerken of synagogen. Met andere woorden, ook voor een moskee is inzetten op overbruggend sociaal kapitaal van belang.

Het gevaar van sociale polarisatie

De razendsnel veranderende samenleving en de onzekerheden die dat met zich meebrengt, leiden tot spanningen, conflicten en... polarisatie. Mensen komen terecht in allerlei bubbels. In de echte wereld wonen groepen in aparte wijken en gaan kinderen naar aparte scholen. In de digitale wereld worden polarisatie en segregatie nog versterkt. Waar we vroeger dachten dat de sociale media grenzen zouden doorbreken, mensen met elkaar zouden verbinden over landsgrenzen en

nationaliteiten heen, zien we dat ook daar mensen geneigd zijn te zoeken naar gelijkgezinden, met wie zij zich gemakkelijk kunnen identificeren. De sociale media versterken de echokamers en werken in de hand dat mensen de hakken in het zand zetten en niet alleen niet meer willen luisteren naar de ander, maar die zelfs moreel gaan diskwalificeren.

Een democratie heeft meningsverschillen nodig en is een systeem dat die meningsverschillen probeert te 'organiseren'. Eenheidsdenken of *pensée unique*, waarbij problemen maar op één manier benaderd worden, is gevaarlijk voor de democratie. En vrijheid van meningsuiting is een grondrecht. Tegelijk is het in een democratie ook belangrijk dat je op een beschaafde manier met elkaar in gesprek gaat en meningen uitwisselt, zonder de ander louter op basis van een andere mening, kleur of nationaliteit uit te rangeren.

Dat polarisatie op het politieke niveau een *conditio sine qua non* is om de democratie te organiseren, staat buiten kijf. Meningeën mogen scherp geuit worden en mogen of moeten zelfs botsen. Politici proberen vanuit hun eigen visie en in het algemeen belang ideeën ingang te doen vinden in de samenleving en er kiezers voor warm te maken. Maar politieke polarisatie kan sociale polarisatie worden en uitmonden in het dehumaniseren of ontmenselijken van de ander. Dat is gevaarlijk en we moeten er alert voor blijven dat dit niet gebeurt.

Polarisatie ontstaat langs verschillende breuklijnen. Een eerste breuklijn is die tussen jong en oud. De solidariteit tussen de oudere en de jongere generatie staat onder druk. De jongere generatie vindt dat de oudere te veel verkwestte en daardoor een hypotheek legde op hun toekomst. Een tweede breuklijn zien we tussen laag- en hoogopgeleiden. Vooral die laatsten konden door hun kennis, kunde en opleiding de vruchten plukken van de globalisering. Laagopgeleiden zijn vaak de dupe. Het globaliseringsverhaal bracht voor hen niet altijd even veel zoden aan de dijk, wel integendeel. Een derde breuklijn is die tussen oudkomers en nieuwkomers. Denk maar aan het hele migratievraagstuk waarbij mensen de indruk hebben dat ze door de groepen nieuwkomers die een andere cultuur hebben en vaak de taal niet spreken, niet meer thuis zijn in hun eigen straat. Nog een breuklijn loopt tussen mens en natuur. De afgelopen decennia hebben vooral de westerse landen met hun enorme ecologische voetafdruk het klimaat gigantisch onder druk gezet. De opwarming van de aarde valt niet meer te ontkennen en alle rapporten wijzen erop dat het vijf voor twaalf is. De polarisatie situeert zich tussen een heel declinistische

groep die bijna het einde van de planeet propageert aan de ene kant en een groep die ontkent dat er überhaupt een probleem is aan de andere kant.

Voor al deze breuklijnen geldt dat het niet evident is een genuanceerd verhaal te vertellen dat niet vertrekt vanuit defaitisme, fatalisme of declinisme. De aanhangers van extremen roepen vaak het luidst, zijn heel zichtbaar, weten zich goed te organiseren en slagen erin mensen te mobiliseren. Zij lijken daardoor met velen. Toch is er een veel grotere groep die zich niet laat horen, omdat ze onverschillig zijn, omdat ze geen tijd hebben om zich rond deze thema's te organiseren of omdat ze te genuanceerd denken. Het komt erop aan precies die groep te versterken, want zij vormt de basis van de samenleving. Uitersten en extremen zullen altijd bestaan, maar moeten marginaal blijven. Als zij het centrum beginnen beïnvloeden, dreigt polarisatie uit te monden in een heel conflictueus model. De gevolgen daarvan vallen niet te onderschatten.

Diversiteit wordt superdiversiteit

Op basis van de eerst geregistreerde nationaliteit van alle inwoners van ons land en van hun ouders komt Statbel tot de slotsom dat 32% van de Belgische bevolking een buitenlandse nationaliteit of achtergrond heeft. In de grootsteden is het aandeel mensen met een migratie-achtergrond het grootst. Volgens de berekeningen van het Belgische statistiekbureau is 26% van de geregistreerde inwoners van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest Belg met een Belgische achtergrond, 39% Belg met een buitenlandse achtergrond en 35% niet-Belg.² Diversiteit is met andere woorden een realiteit geworden in onze samenleving, maar beperkt zich niet tot het bestaan van verschillende culturele, etnische of religieuze groepen. Ook binnen die groepen zijn er verschillen. Eigenlijk is dat geen diversiteit meer, maar superdiversiteit. Dat kan bijna niet anders in een samenleving die al sinds de jaren zestig enorm inzet op individualisering en waarin de focus is komen te liggen op het individu, zelfbeschikkingsrecht, autonoom denken en handelen. Daardoor vervaagt het gemeenschapsdenken, het gevoel deel uit te maken van een gemeenschap. Ook het bestaan van één gemeenschap, als een monolithisch blok, vervaagt. Een gemeenschap bestaat uit allemaal individuen die elk op hun eigen manier hun levenspad organiseren, bijvoorbeeld op basis van religie, maar dan in combinatie met

andere elementen. Een individu kan zijn levenspad ook organiseren door kennis op te doen over de samenleving, door zich in te zetten voor latere generaties, door te connecteren met familie, burens of vrienden. Het is niet meer de gemeenschap die alle keuzes maakt. Je kan je zelfs de vraag stellen of je nog kan spreken over gemeenschappen.

Ook binnen de moslimgemeenschap is superdiversiteit een feit. De islamitische traditie is rijk aan interpretaties, denkscholen en stromingen, die allemaal refereren aan een bepaald punt in de geschiedenis van de islam en daar hun religieuze beleving op baseren. Zo kent de soennitische islam vier wetscholen waar de meeste soennitische moslims zich op richten voor hun islambeleving. Die wetscholen zijn methodes en interpretaties die in het verleden tot stand kwamen om de bronteksten (de Koran als primaire bron en de traditie van de profeet Mohammed) te begrijpen en doorgronden. De studenten van die denkscholen gaven de methodes en interpretaties van generatie op generatie door aan elkaar, waardoor de denkscholen uiteindelijk geografisch over zowat de hele islamitische wereld verspreid raakten. Sommige wetscholen werden ondersteund door de politieke macht, die dacht stabiliteit en rust te creëren door te voorkomen dat verschillende belevingen van de islam naast elkaar zouden bestaan. In Noord-Afrika wordt de Malikitische wetschool ondersteund. In Turkije zijn er vooral aanhangers van de Hanafi-wetschool, in Saoedi-Arabië van de Hanbali-wetschool en in Soedan van de Sjafi'i-wetschool. Het grootste deel van de moslims wereldwijd baseert de islambeleving voor een stuk op die vier geografisch verspreide wetscholen.

Waarom dit boek?

We zien dit boek als een vervolg op ons vorige, *Halal of niet? Alle vragen omtrent islam en onderwijs in Vlaanderen beantwoord*. Daarin poogden we praktische handvatten aan te reiken aan onderwijsverstrekkers en -actoren om een constructief project te maken van diversiteit in alle betekenissen van het woord (cultureel, levensbeschouwelijk, religieus, etnisch...). We boden kaders aan om concreet mee aan de slag te gaan in een klas of school. We illustreerden dat met allerlei goede praktijkvoorbeelden en casussen.

Na de lancering van dat boek gaven we tal van lezingen op uiteenlopende plekken en werden we hoe langer hoe meer ook aangesproken vanuit allerlei andere sectoren die aangaven zoekende te zijn. We

merkten dat ook binnen andere instellingen en voorzieningen in onze samenleving dezelfde uitdagingen en vragen spelen als in onderwijs. De vlag instellingen dekt een brede lading: zorginstellingen, overheidsinstellingen, jeugdbewegingen, hulpverleningsinstanties, bedrijven, politie... Allemaal zien ze zich geconfronteerd met een superdivers publiek. Allemaal moeten ze zichzelf heruitvinden en reorganiseren, hun missie en visie aanpassen aan de veranderende samenleving. Die missie en visie dateren vaak nog uit een periode waarin de samenleving vrij homogeen was. Daardoor slagen instellingen er niet in om in hun werking de heterogeniteit van de samenleving van vandaag te weerspiegelen.

Met dit boek willen we instellingen helpen zichzelf een spiegel voor te houden. Hoe staan ze er zelf voor als het gaat over diversiteit? Welke voordelen biedt het om daarmee aan de slag te gaan? Hoe kunnen ze best reageren op vragen die ze krijgen tot aanpassingen of hoe kan er geanticipeerd worden op vragen die gesteld zullen worden? Hoe kunnen ze zich zo organiseren dat ze een heterogeen publiek (medewerkers, cliënten, patiënten) aantrekken en behouden? We zijn ervan overtuigd dat dit op termijn veel winst kan opleveren, niet enkel in economische termen, maar ook in termen van connectiviteit met de brede samenleving.

We willen in dit boek duidelijk maken waarom volgens ons elke instelling op elk niveau deze oefening zou moeten maken. Zeker in een samenleving waarin evoluties elkaar steeds sneller opvolgen, moeten instellingen dat tempo volgen en misschien ook een stukje achterstand inhalen.

Met ons nieuwe boek willen we instellingen op weg helpen. We merken dat de vragen die leven, vaak dezelfde zijn, of het nu scholen of zorginstellingen of bedrijven zijn die aan de slag gaan met diversiteitsvraagstukken. Diversiteit wordt nog te vaak gezien als een moeilijk thema waarbij de sense of urgency om ermee aan de slag te gaan vaak ontbreekt. Nu sluimert het bovendien vaak aan de oppervlakte: er wordt een halalmaaltijd geserveerd en daarmee heeft men soms het idee dat men ten gronde met diversiteit bezig is. Echter, diversiteit heeft te maken met het DNA van je instelling, met het volledige beleid, met de manier van communiceren, met de toegankelijkheid, het personeelsbestand, het cultuursensitief werken... Het vraagt met andere woorden een diepteaanpak.

Net als in ons vorige boek willen we de rol van bruggenbouwer op ons nemen en willen we vanuit onze ervaringen binnen onderwijs

en met allerlei casussen die we tegenkwamen op ons pad, instellingen inspireren. We beweren daarbij niet dat we de wijsheid in pacht hebben. Werken rond dit soort thema's is geen exacte wetenschap. Het is kijken naar wat werkt en wat niet werkt, experimenteren, delen met elkaar en zo mee een samenleving opbouwen met instellingen die zoeken naar verbinding met het publiek en die de diversiteit in de samenleving weerspiegelen.

Alle casussen die we behandelen, zijn reële casussen die in onze mailbox belandden of die ons tijdens of na een lezing werden voorgelegd en die we al probeerden te behandelen. We maken daarbij de kanttekening dat dit een beperking inhoudt: het kan best zijn dat bepaalde subthema's geen plaats kregen in dit boek. Dat betekent niet dat ze niet bestaan of dat we ons niet bewust zijn van hun bestaan. Het betekent enkel dat we er geen concrete casussen rond voorgeschoteld kregen.

Ons boek is geen kookboek, geen handleiding die je van a tot z kan volgen om alle problemen in de samenleving op te lossen. Het houdt je als instelling, en misschien ook als individu, wel een spiegel voor. Het maakt je bewust van de uitdagingen in onze samenleving en van wat de toekomst brengt. En het maakt je warm om daar tijdig mee aan de slag te gaan, ook al denk je dat je instelling er nog geen behoefte aan heeft omdat het welzijn van je medewerkers er nog niet onder lijdt of omdat je cijfers er (economisch gezien) nog geen gevolgen van dragen.

Ons boek is proactief en wil instellingen vooral bewust maken van, actie laten ondernemen rond diversiteit. Het wil hen aan het denken zetten, de eigen denkmechanismen in vraag laten stellen, ook beleidsmatig, op alle niveaus – met bestuursleden én medewerkers. Ook hopen we om mensen te inspireren om elke dag opnieuw op zoek te gaan naar oplossingen die in de diepte gaan en helpen om miscommunicatie en misverstanden te vermijden. Want onze samenleving zal diverser en diverser worden. Daarom is het nodig aan de slag te gaan en elke dag opnieuw manieren te zoeken om daarmee om te gaan. We zullen soms successen kunnen vieren, soms teleurstellingen moeten verwerken. Dat is nodig om als samenleving echt te kunnen samen-leven.

Ons boek is geen standpuntenboek. We willen, zonder opiniërend te zijn, voorstellen doen, adviezen geven, inspireren, aanbevelingen formuleren over hoe je je als instelling meer kan inschrijven in de superdiversiteit, kan verbinden met je omgeving. Ook hier geldt dat

dit geen exacte wetenschap is. We brengen onderzoek en wetgeving samen met goede praktijkvoorbeelden die echt werken. We combineren dus theorie en praktijk.

Wanneer we spreken over diversiteit, realiseren we ons dat dit begrip meerdere ladingen dekt en zowel handelt over gender en leeftijd, als over sociaal-economische achtergrond, opleidingsniveau, gezinssituatie, levensbeschouwing, politieke voorkeuren en nog veel meer. Ons boek spitst zich echter toe op de etnisch-culturele en religieuze diversiteitsthema's en in hoofdzaak op de islam. We zullen daarom refereren aan de verschillende wetscholen en opinies binnen de islam. Als het bijvoorbeeld gaat over ethische discussies in zorginstellingen, thema's als abortus en euthanasie, trachten we zo evenwichtig mogelijk aan te geven welk(e) standpunt(en) de islam daarin inneemt. Het is nooit onze bedoeling aan het ene standpunt meer waarde te hechten dan aan het andere.

Theologische verschillen binnen de islam zullen we zo behapbaar en toegankelijk mogelijk aan bod laten komen. Het is belangrijk dat onze lezers zich bewust zijn van de verschillen binnen de moslimgemeenschap, de verschillende interpretaties, de verschillende denkscholen. Zo begrijpen ze waarom moslims zich op verschillende manieren manifesteren in hun religiebeleving. Het is allerminst de bedoeling van onze lezers moslimtheologen te maken die in de contacten met hun leerlingen, cliënten, medewerkers of patiënten theologie gaan bedrijven. Het is enkel onze bedoeling voldoende achtergrondinformatie te geven zodat onze lezers de beleving van sommige moslims beter begrijpen en er vanuit hun eigen professionaliteit en hun eigen kader makkelijker op kunnen reageren.

Met dit boek willen we ieders verzuchtingen ernstig nemen. We willen tonen hoe je rekening kan houden met een samenleving die van ergens komt en tegelijk ook gehoor kan geven aan de verzuchtingen van minderheidsgroepen. We gaan daarin op zoek naar een evenwicht, doen voorstellen, formuleren aanbevelingen.

**ETEN EN
DRINKEN³**

Behandeling per topic

SPIJSREGELS, ALCOHOL EN GELATINE

Tijdens een kookactiviteit voor Halloween wordt er spinnensoep (pompoeensoep met gehaktballetjes waar spaghetti'slierten worden doorgetrokken, de pootjes van de spin) gemaakt. Enkele kinderen eten de soep nietsvermoedend op. Het bericht bereikt een aantal moslimouders, die furieus reageren. De verantwoordelijke stelt zich de vraag wat de kinderen precies mogen nuttigen.

Op een afsluitend event wordt een receptie georganiseerd, waarop alcohol is voorzien. Er wordt hierover ruim vooraf gecommuniceerd via een flyer. De verantwoordelijke vraagt zich af hoe moslimouders hierop zullen reageren: zal het hen afschrikken om te komen of niet?

Tijdens een scoutsactiviteit wordt een schattenjacht georganiseerd. De schat die de kinderen vinden, zit boordevol snoepjes. Maar die bevatten gelatine. De leiding is zich van geen kwaad bewust en laat alle kinderen meesmullen. Na afloop komen twee boze moslimouders naar de leiding. Ze appreciëren het niet dat hun kind zonder hun toestemming gelatine consumeerde.

Een studie brengt de wereldwijde halalmarkt, waarvan voeding slechts een onderdeel vormt, in kaart en besluit dat ze naar schatting 2100 miljard dollar waard is. De halalvoedingsmarkt is naar schatting 632 miljard dollar waard en vertegenwoordigt ongeveer 17% van de wereldwijde voedselmarkt. De belangrijkste bijdragen aan de halalmarkt komen uit Azië. In Europa zijn vooral Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk verantwoordelijk voor de groei in de markt. Een voorzichtige raming van de mogelijke waarde van de Belgische halalvoedselmarkt komt op 1,7 miljard euro.⁴

De algemene regel is dat voedsel halal (of toegestaan) is, tenzij het in de islamitische geschriften specifiek vermeld wordt als haram (of verboden). Daarnaast heb je ook nog de term *makruh* of *makroeh*, waarmee wordt aangegeven wat voor moslims afkeurenswaardig is. Het niet doen telt als een goede daad en het wel doen als een slechte daad. Moslims worden dan ook aangemoedigd datgene wat *makruh* is, te laten, maar het doen is niet haram, niet verboden.

Niet toegestaan of haram is de consumptie van alcohol, varkensvlees, bloed, vlees van gestorven dieren (niet geslacht, maar een

natuurlijke dood of door ziekte gestorven) en vlees dat niet volgens de islamitische voorschriften is geslacht. In principe zijn dit de enige voedingsverboden in de Koran. Echter, islamitische geleerden hebben deze voedingsvoorschriften uitgebreid naar specifieke verboden en toegelaten dier- en vissoorten op basis van interpretaties van Koranverzen en de Hadith.⁵ Afhankelijk van de stroming binnen de islam kunnen er verschillen optreden in deze uitgebreide lijst. Zo zijn mosselen en kreeft bij de soennieten verboden voor de Hanafi-wetschool (in België hoofdzakelijk aangehangen door moslims van Turkse origine) en wel toegestaan voor de Maliki-, de Shafi- en de Hanbali-wetschool. Het is ook niet toegestaan om vleesetende dieren met slag tanden (bv. leeuwen, honden, wolven en tijgers), vogels met scherpe klauwen (bv. valken, arenden, uilen en gieren), landdieren zonder oren (bv. kikkers en slangen), een aantal dieren die leven in de zee (palingen, krokodillen, zeeschildpadden, dolfinnen en haaien) en ratten te consumeren.

Ook alle voedseladditieven afkomstig van haram producten zijn een voorwerp van theologische discussie. Een vaak voorkomend voorbeeld is gelatine, een bindmiddel dat uit slachtafval wordt gemaakt (meestal uit beenderen en botten van varkens en runderen). In de meeste westerse landen wordt gelatine gewonnen uit varkens, waarvan de consumptie verboden is. Over het consumeren van gelatine bestaat discussie onder de geleerden:

- Sommige zijn van mening dat als na grondig onderzoek blijkt dat de gelatine afkomstig is van een rund, dat bovendien op een halal manier werd geslacht, het nuttigen hiervan is toegestaan. Als blijkt dat de gelatine afkomstig is van een varken of van een niet halal geslacht dier, beschouwen zij het als verboden.
- Binnen de islamitische jurisprudentie wordt er met betrekking tot het al dan niet mogen nuttigen van gelatine door sommige geleerden teruggerepen op *Istihala*. Dit begrip betekent dat iets in eerste instantie onrein en dus verboden is, maar opnieuw rein en zuiver kan worden gemaakt door een of ander chemisch proces dat het ondergaat. Een voorbeeld hiervan zijn druiven (halal), waar vervolgens wijn van wordt gemaakt (niet halal) om er ten slotte azijn van te maken (hetgeen weer halal is dankzij de chemische processen die werden ondergaan). De Profeet gaf in een aantal overleveringen aan dat azijn maken van wijn verboden was, maar dat wanneer je azijn tegenkwam,

het gebruik hiervan wel toegestaan was omwille van het chemische proces dat werd ondergaan. Volgens deze geleerden is het consumeren van gelatine toegestaan omdat deze nieuwe substantie een chemisch proces onderging, waardoor ook het wetsoordeel mee verandert.

Voor brood, andere graanproducten, groenten en fruit gelden geen beperkingen. Melk en melkproducten zijn eveneens toegestaan. Bij de productie van kaas moet er wel op worden toegezien dat de gebruikte enzymen (bv. in het kaasstremsel) afkomstig zijn van een dier dat halal is geslacht. Plantaardige enzymen zijn toegelaten. Ook is voedselver-spilling verboden, want alle voedsel is een gift van Allah.

Ten slotte zijn er stoffen, de zogenaamde E-nummers, die aan voedingsmiddelen worden toegevoegd om bepaalde eigenschappen te verbeteren. Hierbij kun je denken aan kleur- en smaakstoffen of bewaarmiddelen. Ze worden soms in een fabriek gemaakt (synthetisch), maar vaak zijn ze ook van plantaardige of dierlijke oorsprong. Als een stof een E-nummer heeft, betekent dit dat de gevolgen van deze middelen op de gezondheid uitgebreid getest zijn, maar zegt dit niets over het feit of deze E-nummers halal of haram zijn.

Een limitatieve lijst voorzien van niet-toegestane E-nummers is moeilijk, omdat het afhankelijk is van verscheidene interpretaties binnen de verschillende stromingen van de islam. In de praktijk is het bovendien moeilijk na te gaan of een bepaald E-nummer gemaakt is uit dierlijke of plantaardige vetten. Volgende nummers zijn mogelijk of zeker niet halal: E120, E430-436, E441, E470-475, E477-479, E479b, E481/2, E483-485, E491-495, E542, E570-573, E640, E904 en E920-921. Verder zijn bedwelmende en gevaarlijke planten en dranken haram.

De belangrijkste doelstellingen van de islam zijn om het geloof, het leven, het verstand, de bezittingen en de eer te beschermen. Een van de bekendste uitspraken van de profeet Mohammed is dat alles wat de gezondheid schaadt, verboden is. Aangezien er meerdere (wetenschappelijke) bewijzen zijn voor de schadelijkheid van de consumptie van alcohol, is alcohol bijgevolg ook vanuit de islam verboden. De vraag werpt zich echter op of enkel de consumptie van alcohol verboden is of dat je als moslim wel in de buurt mag staan van iemand die alcohol consumeert. Mag je werken op plaatsen waar alcohol wordt geserveerd of waar je zelf alcohol moet opdienen? Deze topics vormen vandaag een discussie tussen verschillende geleerden. Zij die van mening zijn

dat alcohol en het verbod erop niet enkel beperkt blijven tot de consumptie ervan, beroepen zich op een uitspraak van de Profeet waarin hij zegt dat het drinken, het bedienen, het transporteren, het kopen, het verkopen, het persen, kortom alles wat op de een of andere manier betrokken is bij het proces waarin alcohol wordt gemaakt, laakbaar is. Vandaar dat er vandaag nog heel wat conservatieve geleerden zijn die niet stoppen bij enkel de consumptie van alcohol, maar veel verder gaan. Daardoor zijn sommigen er dan ook van overtuigd dat je bijvoorbeeld niet aanwezig kan zijn op een receptie, omdat daar alcohol wordt geserveerd. Er zijn echter ook geleerden die vinden dat er een nieuwe context is, namelijk een multiculturele, multiconfessionele samenleving, waarin je rekening moet houden met de verschillen die er bestaan tussen geloofsovertuigingen. Daarom vinden zij dat het verbod op alcoholconsumptie wel overeind moet blijven, maar dat het te ver gaat om te stellen dat je ook niet in aanwezigheid kan verkeren van mensen die wel alcohol consumeren. Immers, zolang je zelf niet consumeert, voldoe je aan de belangrijke regel die de basis vormt in de Koran.

Een eeuwenoude theologische discussie onder de wetscholen⁶ is of je druiven mag verkopen aan een wijnmaker. Drie wetscholen (Maliki, Shafi'i en Hanbali) zijn van mening dat dat niet mag, omdat je dan medeplichtig bent aan het verhandelen van iets dat verboden is. De Hanafi-wetschool is echter van mening dat de verkoop van druiven op zich niet haram of verboden is. De handeling van het verkopen van druiven is niet verboden en jij bent niet verantwoordelijk voor wat anderen daar vervolgens mee doen. Een tweede discussie die onder theologen wordt gevoerd, is of de regels van de islam enkel van toepassing zijn op moslims of ook doorgetrokken moeten worden naar mensen die geen moslim zijn. Drie wetscholen (Maliki, Shafi'i en Hanbali) oordelen dat de regels van de islam ook van toepassing zijn op anderen. Zij achten het niet mogelijk om aan de ene kant te zeggen dat alcohol verboden is omwille van allerlei redenen, waaronder schadelijkheid voor de gezondheid, maar dat aan de andere kant wel toe te staan aan een ander. De islam is er gekomen om te waken over het lichaam, de gezondheid en het leven van ieder mens, niet enkel van moslims. De Hanafi-wetschool is een andere mening toegedaan en geeft aan dat de regels van de islam enkel van toepassing zijn op moslims. Dit alles kan je ook doortrekken naar het verhaal rond de consumptie van alcohol of het nuttigen van varkensvlees. Als je van mening bent dat het verbod zich enkel beperkt tot het consumeren

van alcohol of varkensvlees en enkel betrekking heeft op moslims, dan betekent dit enerzijds dat het verhandelen of verwerken ervan wel is toegestaan en anderzijds dat het dan ook geen probleem is om samen te zitten met niet-moslims die varkensvlees eten of alcohol nuttigen.

Tot slot krijgen we regelmatig de vraag of halalvlees uit een frigo waar zich ook niet-halalvlees in bevindt, nog wel als halal beschouwd kan worden. Dit vormt echter geen probleem zolang het vlees gescheiden wordt van andere voedingswaren door bijvoorbeeld papier of plastic.

RAMADAN

Tijdens de maand ramadan besluiten de zussen Farah (13) en Zejna (8) om mee te vasten. Er wordt een hittegolf voorspeld en zowel in de lessen lichamelijke opvoeding, als in de speelpleinwerking waar beide zussen een week aan deelnemen, staan er een aantal fysiek zware activiteiten op het programma. Zowel binnen de schoolcontext, als binnen de speelpleinwerking maakt men zich zorgen. Is het wel gezond om te vasten? Wat als er iets gebeurt met de meisjes, zijn wij dan aansprakelijk omdat wij ze geen eten en drinken gaven? En wat als de kinderen aangeven dat ze honger of dorst hebben? Mag je hen dan iets aanbieden?

Erhan en Abdallah doen mee aan de ramadan. Hun werkgever stelt zich echter de vraag of ze daardoor fysiek wel in staat zullen zijn om hun normale dagtaken ten volle te kunnen uitvoeren. Hij vraagt zich af of Erhan en Abdallah niet voor de keuze gesteld moeten worden om: 1) mee te doen aan de ramadan, of 2) te blijven werken.

Een zorgverlener vraagt aan zijn patiënt om ook tijdens de maand ramadan drie keer per dag de nodige medicijnen in te nemen. De patiënt twijfelt en geeft aan dat hij bang is dat er voedende bestanddelen in de medicijnen zitten en vermeldt ook dat de pillen te groot zijn om door te slikken zonder water. De patiënt neemt liever het zekere voor het onzekere en zet zijn medicatiegebruik stop, zodat het vasten zeker niet wordt verbroken.

Binnen de context van aansprakelijkheid

Hoewel ze hier vanuit theologisch oogpunt vaak nog niet toe verplicht zijn, willen jonge kinderen soms ook al deelnemen aan het vasten tijdens de ramadan. Sommigen proberen het enkele dagen, soms met